

УДК 811.161. 2'373 : 398.3

**Христосанка: приядерний концепт
мікроконцептосфери святки**

Плотнікова Н. В.

*Харківський інститут фінансів Українського державного університету
фінансів та міжнародної торгівлі, м. Харків, Україна*

*Розглядаємо вербальне вираження концепту **Христосанка**, що передбачає вилучення інформації про досліджуваний фрагмент концептуальної системи зі словників різних типів (культурологічний аспект) і визначення особливостей його репрезентації в мові (семантичний аспект).*

***Ключові слова:** лінгвокультурологія, концептосфера, мікроконцептосфера, концепт.*

Магічно-обрядові ритуали колядування, щедрування та посівання з давніх часів супроводжувались обрядовими піснями зимового циклу, що відомі багатьом народам Європи. Українські науковці до зимового календарного циклу відносять такі словесні жанри: колядки, щедрівки, посівальні та водохресні пісні [5, с. 113], віншування [1, с. 24; 9, с. 13] та христосанки [4, с. 72]. Вивчення ролі пісень у календарних обрядах та формування засобів їх мовної репрезентації, а також аналіз цих засобів становлять предмет однієї із провідних галузей сучасного мовознавства – лінгвокультурології, у межах якої розглядаємо і святочні пісні, передусім христосанки.

До фундаментальних понять лінгвокультурології належить «концептуальна картина світу», тому вважаємо важливим аналіз її складників – концептів і механізмів їх вербалізації. Поняття «концепт» набуло широкого розповсюдження і стало об'єктом вивчення в сучасних наукових розвідках, але воно все ще не має загальноприйнятого тлумачення, тому беремо за робоче визначення В. Карасика: «**Концепт** – багатомірне культурно значуще соціопсихічне утворення в колективній свідомості, що опредмечується в тій чи тій мовній формі» [2, с. 6-7]. Таким соціопсихічним утворенням є уявлення про обрядову пісню – христосанку. У концептуальній картині світу українців вона репрезентована концептом **Христосанка** і становить предмет дослідження, оскільки, попри наявність історико-етнографічних та культурологічних розвідок, лінгвістичний аналіз засобів мовного вираження концепту **Христосанка** у науковій літературі на сьогодні відсутній.

Відповідно, *актуальність* теми цієї розвідки зумовлена необхідністю опису концепту **Христосанка** з огляду на нову лінгвістичну парадигму, що репрезентована лінгвокультурологічним напрямом у лінгвістиці з урахуванням як лінгвістичних, так і екстралінгвальних чинників. *Мета статті* – лінгвоконцептуальний аналіз мовного вираження концепту **Христосанка**.

Загальновідомо, що поряд із концептом одним із фундаментальних понять лінгвокультурології є поняття «концептосфера», що його часто прирівнюють до

концептуальної картини світу (ККС). У дослідженні під **концептосферою** розуміємо *фрагмент ККС, сформований із концептів, що групуються за тематичною ознакою*. У роботі таким фрагментом є концептосфера **Свята календарного циклу**, а відповідно, різдвяно-новорічна обрядовість становить частину цієї концептосфери, що її називаємо мікроконцептосфера (Мксф) **Святки**, базовою одиницею якої є концепт.

Для дослідження концептів Мксф **Святки** застосовуємо комплексну методика, що поєднує елементи семантико-когнітивного та лінгвокультурологічного аналізів та базується на трьох етапах:

1) *побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності*. **Номінативне поле концепту** – це сукупність мовних засобів, що об'єктивують концепт у конкретний період розвитку суспільства [6, с. 66]. Номінативне поле концепту будуємо шляхом суцільної вибірки зі словників різних типів та етнографічних джерел прямих номінацій концепту, їхніх синонімів та дериватів. Номінативну щільність концепту пропонуємо подавати у цифровому еквіваленті, для чого вводимо поняття коефіцієнт номінативної щільності, що його обчислюємо за формулою $Q_{nd} = NF_c : NF_{mcs}$, де Q_{nd} – це коефіцієнт номінативної щільності, NF_c – загальна кількість одиниць номінативного поля концепту, NF_{mcs} – загальна кількість одиниць номінативного поля мікроконцептосфери, що становить 314 одиниць.

2) *виділення та опис структурних елементів концепту*. Згідно із методикою аналізу культурних концептів Ю. Степанова в структурі концепту виділяємо дві складові – культурну та поняттєву. Культурна складова містить три шари: а) історичний, де аналізуємо конкретне явище в складі святочної обрядовості з історико-етнографічного погляду; б) актуальний, у якому проводимо аналіз наявних синонімів імені концепту; в) етимологічний, що його розгляд дає змогу визначити первинний смисл імені концепту. Поняттєву складову виявляємо шляхом аналізу значень основних мовних репрезентантів концепту, що проводиться методом компонентного аналізу. Згідно із методикою концептуального аналізу З. Попової та Й. Стерніна, спільні або близькі за смислом семи різних мовних репрезентантів одного концепту узагальнюємо й інтерпретуємо як когнітивні ознаки концепту [6, с. 201], що їх називаємо смисловим елементом або компонентом смислу концепту. Подібні смислові елементи отримуємо й упродовж аналізу всіх шарів культурної складової концепту, узагальнюючи та інтерпретуючи як смислові елементи первинний смисл імені концепту, смисли, що їх має концепт в історико-етнографічному контексті, лексичні значення синонімів.

3) *моделювання польової структури концепту*. Розподіляючи концептополе на концептополе макро- і мікрорівня, А. Приходько до перших відніс ті, що включають множину концептів (в розвідці це Мксф **Святки**), в той час, як концептополе мікрорівня «можна умовно вважати ідіополем окремо взятого концепту» [7, с. 214]. Відповідно, концепт **Христосанка** – це концептополе мікрорівня, що складається з ієрархії смислових елементів. До ядра відносимо смислові елементи, що виділені під час аналізу поняттєвої складової. Усі інші компоненти смислу, залежно від частотності їхнього використання, а також від сфери вжитку, належать до приядерної або периферійної зон. Польові структури всіх концептів у складі Мксф **Святки** подаємо з урахуванням їх особливостей у різні періоди.

Визнаючи Мксф **Святки** концептополем макрорівня, згідно з канонами теорії поля, вичленовуємо три зони (ядро, приядерну зону та периферію). З огляду на те, що концепт **Христосанка** побутує лише у святочній обрядовості і є суттєвим, але не

основним уявленням, відносимо його до приядерної зони Мксф *Святки*.

Культурологічно-лінгвістичний аналіз концепту *Христосанка*.

І. Культурна складова концепту *Христосанка*. Спроби давніх слов'ян впливати на сили природи сприяли виникненню магічних формул, у яких праслов'яни звертались до сонця, води, вогню з проханням допомоги у щоденній роботі й ці магічні формули лягли в основу календарно-обрядової лірики. Поступово ці формули перетворились у величальні пісні, що супроводжували всі свята календарного циклу й отримали назву календарно-обрядові пісні. Деякі з них загубивши елемент культовий, магічний, перейшли в гру і забаву, але інші, зокрема обрядові пісні зимового календарного циклу, зберігають своє давнє призначення.

Найбільш розповсюдженими формами зимової календарно-обрядової пісенності українців є колядки та щедрівки. Між цими піснями існує різниця, яка, крім дати виконання (колядки виконувались на Різдво Христове, а щедрівки в Щедрий вечір), полягає ще й у тому, що щедрівки меншою мірою зазнали впливу церковної ідеології і більш цілісно зберегли дохристиянські риси. Нагадаємо, що з прийняттям християнства в Київській Русі виникли несприятливі умови для функціонування язичницьких колядок і щедрівок, зокрема до XVIII століття, у церквах під час богослужби співали світських колядок, але коли релігійний центр перенесли з Києва до Москви, Синод заборонив виконувати їх, оскільки в Росії подібних пісень не знали. Втім, ця заборона в Україні не виконувалась, тому московська патріархія змушена була видати спеціальний дозвіл колядувати лише з Богословника, в якому пропонувалися тексти виключно релігійного змісту. В Україні ці коляди вперше видані в 1790 р. в «Богогласнику» й тексти цих коляд майже повністю відповідали Біблії, оскільки чимало таких текстів створили вихованці Києво-Могилянської академії (XVII-XVIII ст.), а на західноукраїнських землях – ченці Почаївської лаври (XVIII ст.). Основними мотивами цих творів є народження Ісуса Христа, який прийшов на землю, щоб врятувати людство від гріха та смерті. Ці «штучні пісні на теми Христового різдва та пов'язаних з ними подій, створені книжниками, церковниками й виконувані в церкві, а то й попід хатами, мали назву «коляди»» [1, с. 13], а на Західній Україні їх називали «христосанки» [4, с. 72]. Цих пісень грецький устав церковний не знає; в церкві православної в Росії вони не існують, а введені почасти в богослужіння, вони являються тільки в церкві греко-католицькій, тобто церковні коляди відомі лише на території Західної України. Призначенням цих коляд була заміна «язичницько-бісівських», тобто світських колядок, але заміни не відбулося, а замість неї сталося тісне поєднання двох видів обрядової пісенності.

Отже, сьогодні христосанка є концептом української культури, підґрунтям для виникнення якого стало впровадження християнства, тому визначаємо цей концепт залежно від ролі в структурі свідомості як теологему; з позиції суб'єкта концептуалізації він є етноконцептом; на підставі параметра об'єкта концептуалізації – культурним; за якістю інформації – поняттєво-логічним. Аналіз історичного шару культурної складової концепту *Христосанка* дав змогу виявити його смислові елементи: «*пісня*», «*церква*», «*Ісус Христос*», «*Богогласник*». На лексичному рівні теологема репрезентована відповідною лексемою – *христосанка*.

Б) етимологічний шар. *Христосанка* походить від іменника *Христос*, що відомий усім слов'янським народам і належить до давніх християнських запозичень із латинської або грецької мов:

Христосанка: приядерний концепт мікроконцептосфери святки

Лексема	Слов'янські мови	Неслов'янські мови
Христос	Р. <i>Христос</i> , др. <i>Христось</i> [10, 4, с. 276].	Походить від гр. <i>Χριστός</i> «Христос», яке букв. «помазаник», пов'язаного з <i>χριστός</i> «придатний для натирання; помазаний», <i>χρίω</i> «змащую, натираю» [10, 4, с. 276].

Аналіз етимологічного шару культурної складової концепту *Христосанка*, дав змогу виявити його смисловий елемент «*Христос*».

В) актуальний шар. Лексичні ознаки. Словник синонімів української мови не містить лексеми *христосанка*, але синонімічні їй номінації фіксують інші джерела: *коляда*, *церковна коляда*, *колядка*, *церковна колядка*, *церковно-книжна колядка*, і власне *христосанка* [8, 3, с. 414; 1, с. 13; 9, с. 17-23; 3].

У середні віки в церквах співались язичницькі коляди, що мали дві паралельні назви (*коляди* – *колядки*), а після написання святочних пісень церковно-книжного походження, старі язичницькі коляди та нові церковні пісні у народній свідомості поєдналися у один різновид пісень і поступово церковні коляди отримали дві нові номінації – *коляди* та *колядки*. Оскільки на момент створення церковних коляд назва *коляда* на позначення народних обрядових різдвяно-новорічних пісень була майже повністю замінена на новостворену номінацію *колядка*, то заради розрізнення двох видів колядних текстів на позначення пісень церковно-книжного походження починає активно вживатися назва *коляда*. Назви *коляда* та *колядка* на позначення різдвяно-новорічних пісень церковного походження є суто народними, а в науковій літературі з метою розрізнення коляд язичницьких та церковних уживають номінації *церковна коляда*, *церковна колядка*, *церковно-книжна колядка*.

Потреба в уникненні постійної плутанини сприяла виникненню нової народної назви на позначення церковних коляд – *христосанки*, що сьогодні є найуживанішою. В основу цієї номінації покладено основний мотив коляд церковно-книжного походження – славлення Ісуса Христа та його божественного народження, зокрема ім'я новонародженого бога – Христос.

Не враховуючи похідні варіанти лексем *коляда* та *колядка*, констатуємо наявність в українській мові для вираження теологеми *Христосанка* синонімічного ряду ХРИСТОСАНКА – КОЛЯДА – КОЛЯДКА з архісеюмою *пісня*. З огляду на частотність використання лексем *коляда* та *колядка* в інших значеннях, визнаємо домінантою цього синонімічного ряду лексему *христосанка*, що і стала назвою концепту.

Актуальний шар культурної складової концепту *Христосанка* дав змогу виявити смислові елементи: «*пісня*», «*церква*», «*коляда*», «*Ісус Христос*», «*Народження бога*». Кількість одиниць номінативного поля концепту *Христосанка* дорівнює 6, а коефіцієнт його номінативної щільності становить 0,019, що свідчить про традиційність використання саме назви *христосанка*, ніж про недостатню комунікативну релевантність згаданого концепту.

II. Поняттєва складова. Основними мовними репрезентантами теологеми *Христосанка* є лексеми *христосанка*, *коляда* та *колядка*.

Лексема *христосанка* має єдине значення – *особлива пісня, релігійного змісту, що її співають на Різдво*. Лексеми *колядка* та *коляда* мають багато значень (*коляда* – 13; *колядка* – 4), одне з яких – *старовинна обрядова різдвяна пісня*. Утім, це значення стосується язичницьких колядок і не має нічого спільного з колядами церковними. Лексему *коляда* на позначення церковно-книжних різдвяно-новорічних обрядових

пісень уживають О. Дей та І. Франко [1, с. 13; 11, с. 7], а останній у розвідці «Наші коляди» інколи використовує стосовно церковних коляд і номінацію *колядка* [11, с. 32]. Значно частіше лексему *колядка* як назву церковно-книжної коляди вживає Ю. Туряниця, порівн.: «У слов'янському світі, як відомо, уже не одне століття добре знані й книжні, церковні колядки» [9, с. 17]. Відповідно, вважаємо можливим виділити в семантичних структурах лексем *коляда* та *колядка* ЛСВ *обрядова різдвяна пісня церковно-книжного походження*.

Й у свідомості сучасних українців теологема *Христосанка* як складник Мксф *Святки* містить смислові елементи «*пісня*», «*церква*», «*релігія*».

Проведений комплексний аналіз концепту *Христосанка* як складника Мксф *Святки* сприяв виділенню її домінуючих смислових елементів, що дало змогу розглянути цей концепт з огляду на його польову організацію:

Концептуальна структура теологеми *Христосанка*

ПЕРІОД	КОМПОНЕНТИ СМИСЛІВ
Дохристиянська доба	-----
Доба християнства	1. <i>Ядро</i> : « <i>пісня</i> », « <i>коляда</i> »; 2. <i>Приядерна зона</i> : « <i>Ісус Христос</i> », « <i>Богогласник</i> »; 3. <i>Периферія</i> : « <i>релігія</i> », « <i>церква</i> », « <i>народження бога</i> ».
Сучасний період	1. <i>Ядро</i> : « <i>пісня</i> », « <i>коляда</i> »; 2. <i>Приядерна зона</i> : « <i>Ісус Христос</i> »; 3. <i>Периферія</i> : « <i>релігія</i> », « <i>церква</i> », « <i>народження бога</i> ».

На сучасному етапі ядерні компоненти смислів для теологеми *Христосанка* складають $\approx 33\%$ і протягом віків у цій зоні змін не відбулося.

Відсоткове вираження компонентів смислів приядерної зони для теологеми *Христосанка* сягає $\approx 22\%$. Утім, упродовж віків у цій зоні відбулися зміни, зокрема зникає компонент смислу «*Богогласник*», оскільки сьогодні для виконання церковних коляд «*Богогласником*» не користуються.

Периферійна зона теологеми *Христосанка* містить $\approx 45\%$ смислових елементів, до того ж, упродовж століть жодних змін у цій зоні не відбулося.

Результати вивчення теологеми *Христосанка*, що отримані за допомогою компонентного, етимологічного та історико-культурологічного аналізу, дають змогу зробити *висновок*, що цей концепт належить до значущих в українській культурі та у житті українців.

Запропонована методика комплексного аналізу культурних концептів може бути використана для вивчення інших подібних концептів, що є перспективним у сучасний період, коли простежуємо помітне посилення уваги до національної самобутності української культури.

Список літератури

1. Дей О. І. Величальні пісні українського народу / О. І. Дей // Українська народна творчість. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 9-40.
2. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность : культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, 1996. – С. 3-16.
3. Коляди і щедрівки на Різдво Христове і Богоявленне. – Джерси : З друкарні «Свободи», 1927.
4. Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність / О. В. Курочкін. – К. : Наукова думка, 1978.
5. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: [підручник] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2005.
6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М., 2007.
7. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя, 2008.
8. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко: В 4 т. / НАН України. Інститут української мови. – [репринт. вид.]. – К. : Наукова думка, 1996-1997. – Т. 3. : О-П. – 1996.
9. Туряниця Ю. Д. Новорічно-різдвяні обряди і пісні Закарпаття / Ю. Д. Туряниця // Колядки Закарпаття. – Ужгород : Карпати, 1992. – С. 5-23.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / М. Фасмер; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т. 4. : Т-Ящур. – 2003.
11. Франко І. Я. Наші коляди / І. Я. Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К. : Наукова думка, 1976-1986. – Т. 28. : Літературно-критичні праці (1890-1892). – 1980. – С. 7-41.

Плотникова Н.В. Христосанка: приядерний концепт мікроконцептосфери Святки // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 1. Часть 1. С. 384-389.

*В статье описываются особенности репрезентации концепта **Христосанка** при помощи осуществления выборки информации об исследуемом фрагменте концептуальной системы из словарей разных типов (культурологический аспект), предпринята попытка определения особенностей его репрезентации в украинском языке (семантический аспект).*

Ключевые слова: лингвокультурология, концептосфера, микроконцептосфера, концепт.

Plotnikova N. V. Hristosanka: peripheral concept of the microconceptosphere Sviatki // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 1. Part 1. – P. 384-389.

*We describe the verbal representation of the concept **Hristosanka**. It assumes the selection of the information about the analyzing fragment from the dictionaries (cultural aspect) and the definition of the peculiarities of its representation in language (semantic aspect).*

Key words: linguistic culturology, conceptosphere, microconceptosphere, concept.

Поступила до редакції 02.03.2012 р.